

Belief in the Hereafter According to Ebu'l-Mu'in an-Nasafi

Muharrem ZENGİN*

Abstract

One of the matters emphasized with utmost care in Islam is the Belief in Hereafter. The only sources regarding this matter are the Qur'an and the hadith of Prophet Mohammad. The concept of the hereafter should not be addressed as annihilation or destination, but rather as a new beginning. In a broad sense, the concept of hereafter covers life in grave, reinvigoration, and existence in the afterworld.

This study aims to evaluate the ideas of Ebu'l-Mu'in en-Nasafi, who is the most important Maturidi theologian after Abu Mansûr al-Maturidi, on "Belief in the Hereafter". In this regard, his criticisms and thoughts on this matter will be tackled within the framework of kalam. Several concepts such as the parts, functioning and the conditions of the hereafter will be covered under sub-headings; views of different sects regarding these concepts will be mentioned, and the evaluations made by Nasafi on this subject will be tried to be explained in line with the Maturidian perspective.

Keywords: Kalam, Hereafter, Resurrection, Sepulchre, Nasafi.

Ebu'l-Mu'in en-Nesefî'ye Göre Âhiret İnancı¹

Muharrem ZENGİN

Öz

İslâm düşüncesinde hassasiyetle üzerinde durulan konulardan birisi de şüphesiz ki "Âhirete İmân" meselesidir. Âhirete imân ile ilgili elimizde bulunan naslar yalnızca Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Muhammed'in hadislerinde mevcuttur. Âhiret kelimesi "son" anlamına gelse de İslâm düşüncesinde dünya hayatının sonu anlamında kullanılmıştır. Âhiret kavramı bir yok oluş, son buluş değil aksine yeni bir başlangıcı temsil etmektedir. Âhiret hayatı kapsamlı olarak düşünüldüğünde kabir hayatını da içine alacak bir biçimde dünya hayatından sonraki bir süreç, yaşayış ve varoluştur.

Bu çalışmamızda, İslâm düşünce geleneğinin önde gelen ismi Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'den sonra en önemli Mâtürîdî kelâmcısı olan Ebû'l-Mu'in en-Nesefî'nin teolojisinde "Âhiret İnancı"na dair idelerini

* Teacher, Bahçeşehir College, Branch of Religious Culture and Moral Knowledge, Kocaeli, Turkey.
Öğretmen, Bahçeşehir Koleji, Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi Öğretmeni, Kocaeli, Türkiye.
zengin.muharrem29@gmail.com ORCID 0000-0001-7997-8041

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 11 May / Mayıs 2021

Accepted / Kabul Tarihi: 16 June / Haziran 2021

Published / Yayın Tarihi: 11 July / Temmuz 2021

Volume / Cilt: 8; Issue / Sayı: 16; Pages / Sayfa: 900-922.

Suggested ISNAD Citation: Muharrem Zengin, "Ebu'l-Mu'in en-Nesefî'ye Göre Âhiret İnancı", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16(Temmuz-July 2020), 900-922. www.dergipark.org.tr

¹ Bu Makale, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı'na Bağlı Olarak Hazırlanan ve 08.01.2021 Tarihinde Savunulan "Ebu'l-Mu'in en-Nesefî'ye Göre Âhiret İnancı" İsimli Yüksek Lisans Tezinden İktibasla hazırlanmıştır.

kelâmi çerçevede değerlendirmek, eleştirilerini ve bütün bu konuyla ilgili savunduğu düşüncelerini incelemek istedik. Âhîret hayatının kısımlarını, işleyişini ve âhîret ahvâli gibi farklı konulara alt başlıklar hâlinde yer verilmiş olup bu kavramlarla ilişkilendirilen farklı fırkaların görüşlerinden de bahsederek konuyla ilgili Neseffî'nin yapmış olduğu değerlendirmeleri Mâtürîdî çizgide incelemeler doğrultusunda açıklamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Âhîret, Diriliş, Kabir, Neseffî.

GİRİŞ

Âhîrete olan inanç ile ilgili konular geçmişte yaşamış olan ilkel kavimlerden başlayarak birçok din ve düşünce sisteminde varlığından bahsedildiği bilinmektedir. Eski Ahid²'de, Matta İncili³'nde ve Kur'ân⁴'da âhîret inancı işlenmiştir. Diğer kitaplara ve din anlayışlarına nazaran Kur'ân âhîret konusuna daha fazla ehemmiyet göstermekte ve telkinlerde bulunmaktadır.⁵ Ölüm sonrası yaşam ile ilgili hususların merak konusu haline gelmiş olması tüm toplumlarca sorgulanmasını, hakkında farklı yorum ve açıklamalar yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu ahval geçmişten günümüze değin değişmemiştir.

Farklı dönemlerde yaşamış olan birçok İslâm aliminin âhîret hayatına dair farklı görüşlerinin olduğunu belirtmekle birlikte Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'nin de (öl.418-1028/508-1114) mensubu olduğu ve Mâtürîdî'nin (öl.333/944) önder olarak kabul edildiği geleneğin de savunduğu husus; kişi akıyla birçok açıdan âhîretin varlığını veya gerekliliğini anlamlandırır da bu konuyla ilgili detaylı bir bilgiye sahip olması mümkün değildir. Sınırlı bir şekilde yaratılan insan tarafından sınırsız bilgi sahibi olan bir varlığın ve onun yarattığı her şeyin bilgisinin tam anlamıyla bilinmek istenmesinin kabul edilebilir bir yanı yoktur. Zira kul ile yaratıcı arasında sahip olunan bilginin veya olayları aynı şekilde idrak edebilmenin hiçbir açıdan izahı mümkün değildir. İnsana düşen sorumluluk özellikle âhîretle ilgili kullanılan kavramların gerçek anlamlı mı yoksa mecaz anlamlı mı veya kinayeli bir yaklaşım mı sergilendiğinin farkına vararak ona göre bir çıkarım yapması zorunluluk arz etmektedir. Aksi takdirde olay örüntüsü göz önünde bulundurulmadan yapılan açıklamalar pek sağlıklı olmayacaktır.

Kulların fiillerinin ancak Allah'ın yaratmasıyla mümkün olduğunu savunan Ebû'l-Mu'în en-Neseffî bu yaratma söz konusu olduğunda ise insanın fiillerinin sorumluluğunun

² "Eski Ahid'de dünya hayatından sonra ruhun ölmezliğine ve dünyada işlenen günahların tesbit edildiğine işaretler bulunduğu gibi ölümden sonra Allah'ın görüleceği, yapılan amellere karşılık verileceği de ifade edilir." (bkz. Eyüb, 14/14-22, 19/25-29; Daniel, 12/2).

³ "Sadûkî mezhebine bağlı yahudilerin Hz. Mûsâ'dan naklettikleri bir meseleyi tartışma konusu yaparak âhîreti inkâr fikrine meylettiklerinden bahsedilir. Yeni Ahid'de âhîret ve mucâzat inancı açık bir şekilde mevcuttur." (bkz. Matta, muhtelif bablar; Markos, 12/18-27; Luka, 20/27-38).

⁴ "Kur'an'da Hz. Nûh, İbrâhim, Yûsuf, Mûsâ, İsâ ve diğer peygamberlerin kendi ümmetlerine âhîret akîdesini telkin ettikleri ifade edildiği gibi (bkz. Yûsuf 12/101; Meryem 19/33; Tâhâ 20/55; eş-Şuarâ 26/81-102; Nûh 71/17-18), Allah'a ve âhîret gününe inanan yahudi, Nasârâ ve Sâbiiler'in kurtuluşa erecekleri beyan edilmekte (bkz. Bakara 2/62; Mâide 5/69) ve "kendisinden önceki ilâhî kitapları doğrulayıcı" olarak gönderilen Kur'an'ı âhîrete inananların kabul edeceği haber verilmektedir." (bkz. En'âm 6/92).

⁵ "Sana indirilene ve senden önce indirilene imân ederler ve âhîrete de onlar kesin olarak inanırlar." (Bakara 2/4.); Şüphesiz, imân edenler; Yahudilerden, Hristiyanlardan ve Sâbiiler'den de Allah'a ve âhîret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için Rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler. (Bakara 2/62.)

da tekrar insana ait olduğunu açık bir şekilde ifade etmiştir. Ebû'l-Mu'în en-Neseffî'ye göre kader öncelikli olarak iki anlam taşımaktadır. Bunlardan birincisi, nesnelere kendilerine uygun olarak ortaya çıktıkları ölçüdür. Buradan asıl kasıt her şeyin olması gerektiği şekilde meydana gelmesiyle ilişkilidir. Söz konusu olan bu durum tabii ki belli bir ölçü, nizam ve düzen içerisinde gerçekleşmektedir. İkincisi ise, her şeyi zaman veya mekân açısından, sevap ve günah noktasında, olacakları durum üzere beyan etmektir. Bu durumda ise insanın bu işleyişler üzerindeki fiillerden kendi seçim imkânı bulunmaktadır. Özellikle de ikinci anlam üzerinde yoğunlaşan Ebû'l-Mu'în en-Neseffî'nin bu görüşü daha çok benimsemiştir.

Ebû'l-Mu'în en-Neseffî, Cebriyye ve Mu'tezîle gibi birden çok grupların kader ve âhîret ile ilgili düşüncelerinin büyük bir kısmına katılmadığı gibi onları sert bir dille eleştirmiştir. Neseffî, ne tamamen akli ne de tamamen kaderi sorumlu tutmuştur. Âhîret görüşü de aynı bu perspektif doğrultusunda zuhur etmiştir. Ona göre kader noktasında insanların fiillerini yaratan Allah'tır. Fakat kaza ve kader meydana geldiğinde veya ortaya çıkmadan önce kul fiilinde herhangi bir mecburiyeti yoktur. Ona göre kul fiillerini seçmekte özgürdür ve hiçbir zorlama söz konusu değildir. Yalnızca kulun taat ve masiyet potansiyeli bulunmaktadır. Dolayısıyla âhîrete bakışı da muhtemeldir ki tercihini Allah'ın emirlerine uygun olarak fiile döken kimse âhîrette ödüllendirilecekken, tam aksine seçim hakkını kötülükten yana şeytanı dost edinerek onun yolundan gitmeyi tercih edenler ise âhîrette elim bir şekilde cezalandırılacaklardır.

Neseffî'nin âhîretin varlığıyla ilgili hiçbir tereddütü yoktur. Fakat âhîretin varlığının, psikolojik ve dış dünya içerisinde barınan sayısız delile sahip olmasına rağmen bu durumu kabullenenlerin yanında kendi hür iradeleriyle inkâr edenlerde bulunmaktadır. Neseffî, bu doğrultuda araştırmalarda ve açıklamalarda bulunurken kişinin kaderinin belli ölçüde kendi elinde olduğunu ve seçimlerinin etkili olduğunu bildirmektedir. Kur'ân'ın da ifade ettiği gibi kişi âhîret yaşantısını kendi belirlemektedir.⁶ Cennete mi yoksa cehenneme mi gideceğini yaşantısıyla bizzat kendi tayin etmektedir. Böylelikle bu husustaki konuların ve aşamalarının ne şekilde gerçekleşeceğine dair bilgileri Neseffî'nin görüşleri etrafında ayrı başlıklar halinde işlemeye çalışacağız.

1. Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'nin Şahsiyeti ve İlmî Kişiliği

İslâm ilim ve kültür hayatının canlı merkezlerinden biri olan Neseffî⁷ 438 (1047)'de doğdu. Künyesi Ebu'l-Mu'în olarak bilinmektedir.⁸ Ebu Mansur Mâtürîdî'den sonra gelen önemli Mâtürîdî kelâmcısı olma hakkını kazanmıştır.⁹ Neseffî, Mâtürîdî kelâm ekolünün önemli bir siması olduğu gibi aynı zamanda ikinci kurucusu olarak da kabul edilmektedir. Ebu'l-Mu'în en-Neseffî, öğrencisi Necmüddin en-Neseffî'nin belirttiğine göre, 25 Zilhicce 508/22 Mayıs 1115 tarihinde genel görüşe göre Buhara'da vefat etmiştir.¹⁰ Sadece kelâm alanında değil, tefsir ve fıkıh alanında da önemli bir yere sahiptir.¹¹ Alâuddin Ebu Bekr Muhammed es-Semerkindî'den de fıkıh dersleri almıştır.¹² Hanefî fakihî olarak da şöhret

⁶ İsrâ, 17/13-14, 15.

⁷ Şerafeddin, Gölcük, *Kelâm Tarihi*, Konya, 2009, s. 155.

⁸ Yusuf Şefki, Yavuz, "Neseffî" DİA, İstanbul, 2006, XXXII, s. 568.

⁹ Selim, Özarslan, "Ebu'l Mu'în en-Neseffî'nin İmâmet Anlayışı", İslâmî Araştırmalar Dergisi, 14, 3-4, 2001, s. 423.

¹⁰ Yavuz, "Neseffî", TDV. İslâm Ansiklopedisi, XXXII, s. 568, 569, 570.

¹¹ Yavuz, "Neseffî" DİA, XXXII, s. 569.

¹² Alâeddin es-Semerkindî, *Tuhfetü'l-fukahâ'* (nşr. M. Zekî Abdülber), Dımaşk 1377/1958 neşreden giriş, I, 12-22, 34, 283, 288, 298; a.m.f., Mîzânü'l-uşûl (nşr. M. Zekî Abdülber)

yapmıştır.¹³ Bilgiyi elde etme yol ve yöntemi olan "Usul" ilmine de vakıf olan önemli bir bilgidir.¹⁴

Ebu'l-Mu'în en-Neseffî, başka alanlardaki hocalardan da eğitim almış olmasına rağmen akılcı tutumuyla daha çok kelâm alanında Mâtürîdîliğin savunucusu ve müdafî hâline gelmiştir. Görüşlerin ve mezhebin bir düzene oturtulmasında Neseffî'nin payı bir hayli büyüktür.

Samanilerden sonra iktidarı ele geçiren Karahanlılar döneminde de Neseffî, Ehl-i Bid'at ile yaptığı münazaralar ve ilmi gayreti sebebiyle Seyfû'l-Hak, el-İmamuz-Zahid, el-İmamul-Fadıl, Camiul-Usul, el-Fakihu'l-Hanefi, el-Alimul-Ban (üstün benzersiz) gibi birçok unvan almıştır.¹⁵

Ebu'l-Mu'în en-Neseffî, İslâm düşüncesindeki yorumlamalardan akılcı-hadari din anlayışının en önde gelen önemli şahsiyetlerinden birisidir. Bu anlayış epistemolojik, teolojik ve felsefi olarak temellendirme işlemi, her ne kadar İmâm Mâtürîdî tarafından ortaya atılmış olsa da sistematik hâle getirilmesi Neseffî'nin çalışmaları sayesinde ortaya konulmuştur. Neseffî, Ehl-i Sünnet'in kelâm sistemine yeni bir akılcı bakış açısı kazandırmış ve bu ekol günümüz dâhil olacak şekilde çağlar boyunca kullanılmıştır. Neseffî, İmam Mâtürîdî'nin önderi olduğu sünî kelâm mezhebinin geliştiren âlim olarak da bilinmektedir.

Ebu'l-Mu'în Meymun b. Muhammed b. Muhammed b. Mu'temid en-Neseffî, her çağda adından bahsedilen meşhur din âlimlerinin yetiştiği köklü bir aileye mensuptur. Künyesi Ebu'l-Mu'în'dir.¹⁶ Neseffî'nin Ehl-i Sünnet'in kelâm ilmindeki akılcı yaklaşımının öğreniminin tamamlanması ve uygulanması doğu ülkelerine etkili bir biçimde tesir etmiştir. Daha ziyade Orta Asya'yı etkisi altına almış kelâmda popüler bir ekol hâline gelmiştir. Açık bir şekilde elimizde bilgiler bulunmamakla beraber Semerkand ve Buhara'daki Mâtürîdî-Hanefî âlimlerinden dersler almış olduğu gerek ailesinden gerek memleketinde Neseffî nisbesini taşıyanlardan tahsil gördüğü kabul edilmektedir. Kaynaklarda, babası ve dedesinin Hanefî mezhebine mensup olan âlimlerden olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Neseffî'nin, Mâtürîdî kelâm anlayışının sistematik bir hal almasına büyük ölçüde katkısı olmuştur.¹⁸ Felsefi kelâm yöntemi olan Aristo geleneği yerine semantik metodu kullanarak muhalif görüşlere sahip olan mezhep ve fırkalara karşı Mâtürîdî kelâm anlayışının muhafızlığını yaparak önderi kadar saygınlık kazanmıştır.¹⁹ Özellikle bilginin tanımı ve ifade ettiği anlamı bulmak için büyük bir gayret sarf etmiştir. Sahih bir kelâmı inşa etmek için sahih kavram ve sahih bilgiye ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur.²⁰ Neseffî'nin, Mâtürîdîliğin daha açıklanabilir ve mantık çerçevesinde aynı noktada buluşulabilecek bir alan hâline dönüşmesine olan katkısı göz ardı edilemez.

---

¹³ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, 155.

¹⁴ Hayruddin, Zirikli, *el-A'lâm*, Trhsz, VII, s. 341.

¹⁵ M. Şerafeddin (Yaltkaya), "Türk Kelâmcıları", Darü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Mecmuâsı, 1932, 5/23, s. 4; Yavuz, Y. Şevki, "Neseffî, Ebu'l-Mu'în", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), Ankara 2003, XXXII, 568; Aydın, Ömer, Türk Kelâm Bilginleri, İstanbul, 2004, s. 27-30.

¹⁶ Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *el-Müştebih fî Esmâ'ir-ricâl*, Leiden 1881, II, s. 607.

¹⁷ Yavuz Yusuf Şevki, "Ebu'l-Mu'în en-Neseffî", DİA, XXXII, Ankara, s. 568.

¹⁸ Yavuz, "Neseffî" DİA, XXXII, s. 569.

¹⁹ Gölcük, *Kelâm Tarihi*, s. 156.

²⁰ Adnan Bülent, Baloğlu, "Doğru Bilgi Tanımına Ulaşma Çabası: Ebu'l-Mu'în en-Neseffî Örneği" Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XVIII, İzmir, 2003, s. 3.

2. Neseffî'ye göre Ahiret İnancının İmkânı

Mâtürîdî çizgiden şaşmayan Neseffî, âhiretin varlığını Allah'ın adaletinin tecelli edebilmesi için gerekli ve insanın denenip imtihan olmasının zorunlu sonucu olarak görmektedir. Aksi düşünülduğünde yaratılış amacından sapan kimselerle, görev ve sorumluluklarını yerine getiren kimselerin ölüm sonrası yaşamlarında ödüllendirilmesi yahut cezalandırılması söz konusu olmazsa eğer iyi-kötü yapılan uygulamalar birbirlerinden çok farklı olsa da sonuç olarak hiçbir farkları olmayacaktır. Bu olayda Allah'ın yüce adaletiyle asla bağdaşmayacak bir husustur.²¹

Dünya yaşamının yaratılmasından kasıt imtihandır. Kişilerin yapmış oldukları fiillere bakılmaksızın ve sonucu olmayan bir değerlendirme yapmanın aklî hiçbir delili yoktur. İlahî kitapların asıl metinlerinin din tacirlerince değiştirilmeden önceki halinde kişileri daima tevhid inancına yönlendirdiği, iyi amellerin ödüllendirileceğini ve sıkıntılara karşı isyan etmek yerine sabretmeleri karşılığında cennetle müjdelendiğini, inkâr eden ve kötü ameller işleyen kimselerin ise cehennemde cezalandırılacağını ifade etmektedir. Kişi tercihlerinin karşılığını tastamam alacaktır. Allah seçimlerimiz ile ilgili kararı bize bırakmıştır. Herhangi bir zorunluluk söz konusu olamaz. Ayrıca Allah'ın tek seçim hakkı verip sonrasında neden bunu seçtin diye bir hesaba çekmesi düşünülemez. Kur'ân kişilerin yaptıkları amellerin karşılığını olumlu veya olumsuz olarak alacaklarını sıklıkla dile getirmektedir. Bu uyarılar aslında insanlığı âhirete hazırlamaktadır. Birçok âyette geçmekte olan elçilerin görevleri olarak "inzâr ve tebşîr" (kötü amellere karşılık cehennemle uyarma ve iyi amellere karşılık cennetle müjdeleme) olarak belirtilmektedir.²²

3. Mâtürîdî Çizgide İlahî Adalet ve Hikmet Açısından Âhiretin İmkânı

3.1. Adalet Açısından

Allah'ın isimlerinden biri olan Adl, "mutlak adalet sahibi, aşırılığa meyletmeyen ve asla zulmetmeyen" manalarına gelir. Mâtürîdî kelâmcıların ölüm sonrası yaşamın hassasiyetle üzerinde durduğu ve bu konuyu temellendirdiği ilkelerden birisi de ilahî adalet ilkesidir. İmam Mâtürîdî, Allah'ın "adl" olmasından dolayı mutlak adaletin yerine gelmesi için âhiret hayatını zorunlu olarak görmektedir.²³ Kur'ân'da geçen: "*Yoksa biz, imân edip de iyi işler yapanları yeryüzünde bozgunculuk yapanlar gibi mi tutacağız? Veya Allah'tan korkanları, yoldan çıkanlar gibi mi sayacağız?*"²⁴ âyetler ile benzer âyetlerden²⁵ yola çıkarak, Allah'ın suçlularla suçsuzları, itaatkârlar kimselerle âsîleri adaletin gereği asla bir tutmayacağını delili olarak gösterilebilir. Dünya hayatında gerçekleşmeyen adaletin gerçekleşmesi için âhiretin âleminin varlığına ihtiyaç duyulmaktadır. Aksi takdirde Allah'ın adaletinin tecelli etmeyişi söz konu olur ve bu durum Kur'ân'ın beyanlarıyla çelişecektir ki bunun da mümkün olması beklenemez.²⁶

²¹ Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Fethullah Huleyf, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1986, s. 903.

²² Mâtürîdî, a.g.e. s.903; A'lâ, 87/9; En'âm, 6/48, 130; Kehf, 18/56; Hüseyin Doğan, "*İslâm'da Âhiret İnancı Temelleri Üzerine*", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Ek Sayı: 1, (2016), s. 232.

²³ Mehmet Malkoç, "*Mâtürîdî'de Âhiret Âlemi İnancının Temellendirilmesi*", Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 48, Sayı: 4 (2012) s. 15-16.

²⁴ Sâd, 28/38.

²⁵ Nahl, 16/76; Zümer, 39/29; Kalem, 68/35.

²⁶ Mâtürîdî, a.g.e. vr. s. 553, 630, 643.

Sonuçta: “Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür.”²⁷ âyeti açıkça henüz dünya hayatındayken adaletin tam anlamıyla yerini bulmamış olması işlenen kötü amellerin, suçu işleyen suçlunun yanına kâr kalacağı anlamına gelmemektedir. Allah hiç şüphe yok ki en âdil olandır ve kimse o gün geldiğinde en ufak bir haksızlığa uğratılmayacaktır: “Biz, kıyâmet günü için adalet terazileri kurarız; artık kimseye hiçbir şekilde haksızlık edilmez. Yapılan, bir hardal tanesi kadar dahi olsa, onu getirir ortaya koyarız. Hesap görücü olarak biz yeteriz”²⁸ Başka bir âyette, “Rabbinin sözü, doğruluk bakımından da adalet bakımından da tastamamdır. O'nun sözlerini değiştirebilecek yoktur. O, işitendir, bilendir”²⁹ ifade edildiği üzere Allah'ın tüm noksanlıklardan münezzehe olduğu gibi adaletinde de hiçbir noksanlık yoktur.

3.2. Hikmet Açısından

“Arapça “h-k-m” kökünden mastar ve isim olarak kabul edilen “hikmet”, hüküm vermek, sağlamlaştırmak, engellemek, alıkoymak, gem vurmak, fesadı önlemek; adalet, hüküm, ilim, nübüvvet gibi anlamlara gelmekte ayrıca Kur'ân ve İncil manasında da kullanılmaktadır.”³⁰ “Hikmet”in, anlayış, gerçeği bilme, sezgi gücü, iş ve sözlerde isabetli olma, düşünce planında kalmayıp, eyleme dönüşen yararlı ve derin bilgi ilim ve akıl ile doğruyu bulma gibi birçok anlama geldiği ifade edilmiştir.³¹ “Hikmet”, gizli sır, ne olduğu anlaşılmayan sebep ve hakikat; hakikat ve ahlâka dair kısa söz ve mesel şeklinde tanımlandığı³² gibi, eşyayı layığı ne ise o surette bilmek, işleri nasılsa öyle yapmak³³ şeklinde de tanımlanmıştır.³⁴

Neseff, hikmetin lügat manası hakkında farklı görüşleri aktararak, İbn Arabî'nin (öl. 638/1240) “*Hikmet, ilim manasına, hikmet sahibi de âlim anlamına gelir.*” şeklindeki ifadesi aktarır. Herhangi bir kimse zeki, ilmi ve akıyla iyi işler ortaya koyup zirveye ulaştığında onun için “hikmetli davrandı” denilir. Kâdî'ya da ilmi ve ferasetinden dolayı “hâkim ve hakem” denilmiştir. Her kimse doğuştan fitratında âhirete olan inancıyla dünyaya gelmektedir. Sonrasında imân ile inkâr kişinin kendi tercihine bırakılmıştır.³⁵

Neseff, hikmet kavramının bazı tanımlardan bahsetmektedir. “*Kimilerine göre hikmet, eşyanın hakikatleriyle ve vaz olundukları şey üzerine bilinmesidir. Hikmeti ilim olarak kabul edenler, onun zıddını “cehâlet” olarak isimlendirmişlerdir. Hikmeti “akıl” ile tanımlarda karıştırmı “sefeh” olarak nitelemişlerdir.*”³⁶ Neseff, sonsuz hikmet sahibi olan bir varlığın hikmetsiz bir iş yapmasının mümkün olmadığını düşünmektedir. Evrende var olan bütün olayların bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde meydana geldiğini ve boş yere yaratılmadığını

²⁷ Zilzâl, 7-8.

²⁸ Enbiyâ, 21/47.

²⁹ En'âm, 6/115.

³⁰ İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, hkm md.; İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-kur'ân*, hikmet md; Ebubekir Yalçın, “*Ebu'l-Mu'in en-Neseff'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi*” *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt (Vol.) 10, Sayı, (2019) s. 40.

³¹ İsmail Karagöz, “*Hikmet*”, *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006, s. 258.

³² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İdeal Yayınları, 2012), s. 436.

³³ Bayram Ali Çetinkaya, *İslâm Felsefesi Tarihi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 346.

³⁴ Ebubekir Yalçın, “*Ebu'l-Mu'in en-Neseff'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi*” *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt (Vol.) 10, Sayı, (2019) s. 40.

³⁵ Ebu'l-Mu'in en-Neseff, *Tabsıratu'l-Edille*, Thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara, 2003, I, s. 504; Yalçın, “*Ebu'l-Mu'in en-Neseff'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi*” s. 41.

³⁶ Neseff, *Tabsıratü'l-Edille*, I. s. 504.

kabul eden Neseî, şu an için herhangi bir konunun hikmetinin bilinmeyişi o olayın hikmetsiz olduğu anlamına da gelmediğini de belirtmektedir.³⁷

Mâtürîdî'ye göre insanın özünde barındırdığı ve doğuştan ölene kadar taşıdığı fitratında âhiret inancı bulunmaktadır. O, Kur'ân'daki, "*O, hanginizin daha güzel iş yapacağını denemek için ölümü ve hayatı yarattı. O, üstündür, başlıyandır.*"³⁸ meâlindeki âyet ile benzer âyetlerden³⁹ hareketle kelâm tarihinde kullanılmayan fitrat delili ile ölüm sonrası yaşamın gerçekliğini ispat etme cihetine gitmektedir. Mâtürîdî, Allah'ın tüm insanlığı fitratlarında sonsuz mutluluk ve huzur arayışı duygularına sahip olarak yarattığını düşünmektedir. Hikmet sahibi olan bir Yaratıcı'nın bu duyguyla insanlığı yaratırken ölüm sonrasında bu durumun gerçekleşmesine imkân tanımadığını düşünmek Allah'ın hikmetiyle uyuşmayan bir tutumdur.⁴⁰

Allah'ın yaptığı her işte bilinsin veya bilinmesin bir hikmet gizlidir. Kur'ân'da Allah hikmetsiz bir işin olmadığını bildirmiştir.⁴¹ Âyette de görüldüğü gibi "*Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez. O, karada ve denizde ne varsa bilir; O'nun bilgisi dışında bir yaprak bile düşmez. O, yerin karanlıklarındaki tek bir taneyi bile bilir. Yaş ve kuru ne varsa hepsi apaçık bir kitaptadır.*"⁴² evrende var olan düzen ve işleyiş Yaratıcı'nın hikmeti doğrultusunda gerçekleşmektedir.⁴³

4. Neseî'ye göre Ahiret Ahvâli

4.1. Hesap ve Sual

Âhiretin yaratılmasındaki maksatların başında hesap ve sual gelmektedir. Sözlükte "saymak, hesap etmek", ayrıca mufâale babından olmak üzere "hesaba çekmek" manasında masdar olan hesap (hisâb) kelimesi, "sayma, sayım" anlamında isim şeklinde de kullanılır. Dinî olarak da sorumlu tutulan insanların yaşamları süresince yapıp ettiklerinden hesaba çekilecekleri âhiretin aşamalarından birini ifade etmektedir.⁴⁴

Neseî, sorgu melekleri tarafından yapılacak olan sorgulamanın iki biçimde olduğunu düşünmektedir. Yapılan sorgulamalardan ilki "arz" sorgusudur. Bu sorgulama biçiminde kişinin yaşamı boyunca yapıp ettiği işlerin neler olduğu sorulur. Kişi bu şekilde yaptım şöyle yaptım tarzında cevaplarla olayların hesabını vermektedir. Neseî, "arz" sorgulamasını tamda hesaba çekmek olarak değerlendirmemektedir. Çünkü bu sorgulama ancak peygamberler ve sahabeler için geçerli olacaktır. İkinci sorgulama yöntemi ise "münakaşa" şeklinde yapılan sorgulamadır. Münakaşa ederek sorgulanan kişilerin yapmış oldukları eylemlerin sebeplerinin neler olduğunun detaylı bir şekilde incelenerek üzerinde durulması olaydır. Kişi bu sorgulamada olaylarla ilgili neden, niçin yaptım tarzında

³⁷ Neseî, Tabsiratü'l-Edille, I. s. 504.

³⁸ Mülk, 67/2.

³⁹ Âl-i İmrân, 3/14, 15; Kehf, 18/7, 8.

⁴⁰ Ünverdi, "Kuranda Âhiret İnancı Bağlamında Adana ve Hatay Bölgesindeki Tenasüh ve Reenkarnasyon İnançlarının Değerlendirilmesi" s.281; Mâtürîdî, a.g.e. vr. s. 903.

⁴¹ Tîn, 95/8; Mü'minûn, 23/115.

⁴² En'âm, 6/59.

⁴³ Mâtürîdî, a.g.e. vr. s. 414, 442, 539, 553, 614, 630, 641, 643, 845, 850, 861, 885; Adil Bebek, "Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhiret İnancı" Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 19, (2000), s. 8.

⁴⁴ Emrullah Yüksel, "Hesap", TDV İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 17: 240.

sorularla muhataptır. Neseffî'ye göre "Arz" sorgulamasının dışında kalan tüm insanlar bu şekilde hesaba çekileceklerdir.⁴⁵

Neseffî'ye göre hesap ve sual herkes için aynı şekilde gerçekleşmeyecektir. Örnek olarak Peygamberlerin hesaba çekilmesi veya cezalandırılması Neseffî'ye göre söz konusu dahi olamaz. Bu sebeptendir ki Münker ve Nekir sorgu meleklerinin sorgusuyla karşılaşmayacaklardır. Neseffî'ye göre mü'minlerin çocuklarına da hesap ve azap uygulanmayacaktır.⁴⁶ Bu kimselerle birlikte cennetle müjdelenen "Aşere-i Mübeşşere"⁴⁷ de, aynı muameleyi göreceklerdir. Ölüm sonrası yaşamlarında sorgulamadan muaf olacaklardır.⁴⁸ Diğer zümreler ise sorgu meleklerinin sorularına cevap vermek zorunda kalacaklardır.

4.2. Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'ye göre Kabir Azabı

Âhîret azabının varlığından şüphe edilmeksizin ondan önce başka bir azabında olduğuna değinen âyetler bulunmaktadır. Misal: "*O zâlimlere, ondan (âhîret azabından) evvel başka bir azap daha vardır, lâkin pek çoğu bilmez.*"⁴⁹, "*Allah onlara çetin bir azap hazırlamıştır.*"⁵⁰ âyetinin de bazı âlimler kabir azabını kastettiğini dile getirmişlerdir.

İslâm âlimlerine göre; kâfirler, günahkâr kimseler ve isyan eden mü'minler için kabir azabı haklıdır. İhlaslı kulların ise kabir yaşamlarında hoşnut edileceği ve ikramda bulunulacağını belirtmişlerdir. Münker ve Nekir meleklerinin sorgusunun kesinlik arz ettiğinin üzerinde durmaktadırlar.⁵¹ Birçok naklî deliller, nasslar da bu düşünceye şahitlik etmektedir. Örneğin; "*Bu azap, onların (kabirlerinde kıyâmet gününe kadar) sabah akşam sokulacakları ateştir. Kıyâmet koştığında, "Firavun ailesini en şiddetli azabın içine atın!" denilecek.*"⁵² Bu âyette de bahsedildiği üzere Firavun ve ailesine kıyâmetten önceki bir zaman diliminde (kabir hayatında) sabah akşam olmak üzere sürekli bir şekilde azap edilecek ki bu da ancak kabir azabına işaret etmektedir. Başka bir âyette Allah, Nuh kavmi hakkında da şöyle buyurmuştur: "*Günahları yüzünden tûfanda boğuldular, ardından ateşe atıldılar...*"⁵³ Bu âyette geçen 'ardından ateşe atıldılar' kısmı boğulmalarının hemen arkasından, arada hiç zaman kaybetmeden, herhangi bir hesaba çekilmeden, mîzân kurulmadan ateşe atıldıklarını kastetmektedir ki bu da ancak dünya hayatında vuku bulabilir. Dolayısıyla boğulmaları ve ardından ateşe atılmaları dünya yaşantısı içerisinde kabir azabıyla mümkün olmaktadır. Boğulma kısmı ölüm öncesiyken, ateşe atılma safhası ölüm sonrası yaşantıyla ilintilidir.⁵⁴ Neseffî, aynı örnekleri farklı eserlerinde de delil olarak sunduğu görülmektedir.

⁴⁵ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 86.

⁴⁶ Neseffî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm*, İstanbul, Gelenek Yay, trc. Ramazan Biçer, 2010, s. 86.

⁴⁷ Aşere-i Mübeşşere (Cennetle müjdelenen on kişi şu şekildedir: Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebu Vakkâs, Ebu Ubeyde b. Cerrâh ve Sa'id b. Zeyd.)

⁴⁸ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 86.

⁴⁹ Tûr, 52/47.

⁵⁰ Mücâdele, 58/15.

⁵¹ Neseffî, *Tabsîratü'l-Edille*, II, s. 364.

⁵² Mü'min, 40/46.

⁵³ Nûh, 71/25.

⁵⁴ Neseffî, *Tabsîratü'l-Edille*, II, s. 364; Neseffî, *Kitabu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd* (çev. Hülya Alper, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007), Kahire, 1407/1987 s.131-132.

Neseffî, kabir azabına dikkatleri çekmek için şunları eserlerinde işlemiştir: "Müslümanlar dualarında "Allah'ım bize dünyada ve âhirette iyilik ver ve bizi, kabir ve Cehennem azabından koru!" derler. Bu konuda meşhur derecesine varan hadisler varid olmuştur."⁵⁵ Neseffî, ayrıca kabir azabının varlığına olan inancını kanıtlamak için aşağıda verilen hadisleri delil olarak kabul etmiş ve birçok hadisin bu konuya ışık tuttuğunu ifade etmiştir: "Bevlden sakının, çünkü kabir azabının çoğu ondandır.", "Kâfirlere ve bazı günahkâr mü'minlere kabir azâbı haktır. Kabir, imân eden ve sâlih amellerde bulunanlar için Cennet bahçelerinden bir bahçe, kâfirler için ise Cehennem çukurlarından bir çukurdur."⁵⁶

Neseffî, "Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd" adlı eserinde bu olayı tekrar ele almıştır. Rivâyet edildiğine göre, Hz. Peygamber iki yeni defnedilmiş kabrin yanından geçerken şöyle buyurmuştur: "Onlar azap görüyorlar ama büyük günahlarından dolayı değil: Onlardan biri küçük abdest ederken temizliğe riayet etmez, diğeri ise laf götürüp getirirdi."⁵⁷ Bir başka delil de demir sopaları (balyoz) olan iki meleğin ölmüş kimselere yapacakları sorgulama ile ilgili zikredilen rivayettir. Hz. Ömer (öl. 73-693) bu sözün akabinde Hz. Peygamber'e "Yoksa aklım da başımda olacak mı?" deyince Hz. Peygamber "evet" cevabını vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "Ey Allah'ın Resûl'ü o hâlde onların hakkından gelirim." demiştir.⁵⁸ Yine, "Bizi kabir azabından ve cehennem azabından koru" şeklinde nesilden nesle nakledilen dua da ümmet arasında yadırganmadığı gibi herkesçe kabul görmüş bir duadır.⁵⁹

Yine aynı husus Bahru'l-Kelâm'da şu şekilde anlatılmaktadır: Hz. Peygamber Hz. Ömer'e şöyle demiştir: "Münker ve Nekir seni hesaba çekmeye geleceğinde, senin hâlin ne olacak?" diye sorduğunda Hz. Ömer, şu an bulunduğum hâlde olacağım ve aklım yerinde olacak değil mi? demiş ve Hz. Peygamber'de "evet" diye cevap vermiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, "O zaman çok fazla umursamıyorum." diye karşılık vermiştir.⁶⁰

Neseffî'nin, Tabsıratü'l-Edille eserinde bahsettiği üzere Cehmiyye ve bir kısım Mu'tezile âlimlerinin, özünde hayat barındırmayan herhangi bir varlığa azap, sorgulama ve onun bu sorgulamalara karşılık cevap verebilmesinin mümkün olmadığını savunarak kabir azabının olmadığını ifade etmişlerdir.⁶¹ Kerramiyye'ye göre, "Kendisinde hayat olmayan şey azap olunabilir çünkü sıfatlar konusunun başında belirttiğimiz gibi hayat, ilmin hâsıl olması için bir şart değildir."⁶² İbn Ravendî'ye (öl. 301-913-14 ?) göre ise, "Her ölüde hayat vardır. Çünkü hayat ona göre ölümün zıddı değil, bilakis kişiyi ihtiyarî fiilleri yapmaktan alıkoyan küllî bir afettir. Bu yönüyle de ilmin hâsıl olmasına engel teşkil etmez."⁶³

Neseffî'ye göre yukarıda bahsedilen tüm görüşlerin asılsız ve mantıksız olduğunu kabul etmektedir. Hayat, ilmin oluşabilmesi için gereklidir. Sonuç olarak kişi habersiz olarak

⁵⁵ Neseffî, *Tabsıratü'l-Edille*, II, s. 364.

⁵⁶ Müslim, "İmân", 34; Tirmizî, "Kıyâmet", 26.

⁵⁷ Söz ve sıralama açısından basit farklarla bu hadis kaynaklarda yer almaktadır. Örneğin Bkz. Buhârî, "vudû", 55, 56; "Cenâiz", 82; Müslim, "Tahâre", 111.

⁵⁸ Aynı lafızlarla olmasa da anlam açısından benzer bir rivâyet için Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'âni, el-Musannef (nşr. Habîburrahman el-A'zamî) Beyrut 1983/1403, III, s. 582-583.

⁵⁹ Hz. Peygamber'in kabir azabından istiaze ettiğine dair rivâyetler için Bkz. Buhârî, "Cenâiz", 88; Müslim, "Mesâcid ve mevâdiu's-salat", 123, 124, 125, 126; Neseffî, *Kitabu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd*, s. 131-132; Neseffî, *Tabsıratü'l-Edille*, II, s. 365.

⁶⁰ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 122.

⁶¹ Neseffî, *Tabsıratü'l-Edille*, II, s. 365.

⁶² Neseffî, *Tabsıratü'l-Edille*, II, s. 365.

⁶³ Neseffî, *Tabsıratü'l-Edille*, II, s. 365.

ne hoşnut olabilir ne de acı çekebilmektedir. Kabir azabına işaret eden birçok nass mevcuttur. Ayrıca Allah sorgulanmakta olan kişiye hoşnutluğu veya azabı hissedebileceği kadarıyla bir yaşam bahşedebilir.⁶⁴ Hz. Muhammed ile Hz. Ömer'in hesaba çekilme hususunda konuşması rivâyet edildiğine göre, Hz. Ömer: "O zaman bu aklım yerinde olacak mı?"⁶⁵ ifadesi söylemlerimizi kanıtlar niteliktedir. Çünkü aklın varlığından bahsederken yaşam belirtisinin olması zaruridir. Ayrıca "Bizi iki defa öldürdün, iki defa dirilttin"⁶⁶ âyeti de buna delil olarak gösterilebilir. Ruh ölüm sonrası yaşamda kişiye geri verilebilmesi, böylelikle bir süreliğine dahi olsa hayat bulması ve kişinin de ölüm öncesi yaşamında yaptıklarının karşılığı olarak ödüllendirilmesi-cezalandırılması pekâlâ mümkün gözükmektedir.⁶⁷

Şüphesiz Allah'ın gücü her şeye yeter. Neseff'ye göre kabir azabının reddedilemeyecek derecede delillere sahip olmasından dolayı inkâr etmenin mantıklı ve kabul edilebilir bir yanının olmadığını düşünmektedir. Delillerin doğru anlaşılması gerektiğinin üzerinde duran Neseff, kabullenmeyen kesimlerin nassların asıl maksatlarının dışında farkı bakış açılarından da kaynaklı olabileceğinin altını çizmektedir.⁶⁸

"Sonra yüce Allah'ın ruhunu iâde etmeden insana bir çeşit hayat vereceğine veya ruhunu iâde edeceğine dair bir delil yoktur. O hâlde bu noktada tevakkuf ederiz (kesin bir görüş belirtmeyiz). Fakat bir hayatın varlığı konusuna gelince, âlimlerimiz burada tevakkuf etmemiştir. Zira bize göre de hayatı olmayana azap etmek doğru değildir. Çünkü Kerrâmiyye ve Ebu'l-Hasan es-Sâlihî'nin⁶⁹ (öl. 168-784-85 ?) takipçileri olan Sâlihiyye'nin⁷⁰ aksine, bize göre, hayat ilmin varlığı için şarttır. Onların görüşlerine göre, hayat olmadan kabir azabının varlığına hükmedilir."⁷¹

"Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e göre kabir azabı, Melekler (Münker ve Nekir)'in sorgusu, mü'min olsun kâfir olsun kabrin ölen kimseyi sıkıştırması gerçektir. Kabir azabına müstahak olan kimselerin azabı kıyâmete kadar sürmektedir. Hz. Muhammed'in hürmetine Ramazan aylarında kendisine azap edilmez. Kabir azabı gören kimseler hayatta olsaydılar Allah sonsuz merhameti ve elçisinin yüzü suyu hürmetine onlara azap etmeyecekti. Aynı şey kabirde de geçerli olacaktır."⁷²

Neseff'nin ifadesine göre Ehl-i Sünnet kelâmcılarının kabir azabıyla ilgili mütalaa ettikleri konu, ölüm sonrası yaşamda ruhun geri döndürülüp döndürülmeyeceği hususudur.⁷³ Neseff'ye göre Mâtürîdî çizgide olan kelâmcıların yaşam bahşedilmeksizin

⁶⁴ Doğan, "İslâm'da Âhîret İnançları Temelleri Üzerine", s. 241.

⁶⁵ Birebir aynısı olmasa da benzer bir rivâyet için Bkz. Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San'âni, el-Musannef (nşr. Habîburrahman el-A'zamî) Beyrut 1983/1403, III, s. 582-583.

⁶⁶ Mü'min, 40/11.

⁶⁷ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 365.

⁶⁸ Neseff, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s. 132.

⁶⁹ Ebu'l-Hasan Muhammed b. Müslim es-Sâlihî, İbnü'l-Murtazâ, onu Mu'tezile'nin yedinci tabakası arasında zikretmiştir. Ancak Eş'arî, onu Mürcie arasına koymuştur. Bkz. Eş'arî, *Makâlatü'l-İslâmiyyîn*, (nşr. Helmut Ritter), 1980/1400, s. 133.

⁷⁰ Tehânevî, bu grubun bir Mu'tezile fırkası olduğunu onların ölüde ilim, irade, kudret, semi' ve başarı varlığına cevaz verdiklerini, dolayısıyla bu düşüncelerinin, insanların ölü oldukları hâlde bu sıfatlarla vasıflanmasını ve Allah'ın hay olmamasını gerektirdiğini belirtmektedir. Bkz. *Keşşâfü İstılâhâti'l-fünûn*, Beyrut 1996, II, s. 1055-1056.

⁷¹ Neseff, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s.132.

⁷² Neseff, *Bahru'l-Kelâm*, s. 121-122.

⁷³ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 365.

cansız bir bedene azap edilmesini mantıklı bulmadıklarını ifade etmektedir. Bu görüşü destekleyen "*Cansız bir bedene azap edilebilir.*" diyenler Salihî ve Kerramiyye'dir.⁷⁴ Ashabımızdan Şeyh Ebu'l-Hasan er-Rustuğfenî'de (öl. 345/956) kabirde azabın olabilmesi için yaşam ve canlılık olmasının gerekli olduğunu belirtmiştir. Burada açıklığa kavuşturulması gereken husus kabirde uygulanacak olan azabın canlıyken mi yoksa cansızken mi olduğundan ziyade (Çünkü bu hususta âlimlerimiz kati olarak cansız bir bedene azap uygulanmasının anlam ifade etmediğini bildirmişlerdir.) kabirdeyken ruhun bedene tekrar îade edilip edilmeyeceği noktasında olmalıdır.⁷⁵

4.2.1. Ebu'l-Mu'în en-Neseî'nin Kabir Azabına Yönelik Hadisler ve Muhtelik Görüşler Hakkındaki Değerlendirmeleri

Mu'tezile cism/bedenin diri olmak için değil, bilakis hayata elverişli olmak için şart olduğunu ileri sürer. Neseî'ye göre onlara cism/bedenin her ikisi için de şart olduğu söylene ya da hayata elverişli olmak için değil de sadece diri olmak için şart olduğu söylene buna verebilecek bir cevapları yoktur.⁷⁶

Ayrıca, "*Eğer ölüde hayat olsaydı bunu anlardı.*" demek de yersizdir. Çünkü biz şöyle diyoruz ki; hayat müşahede edilebilen bir şey değildir. Bilakis alâmet ile bilinir ki, bu da istemli fiillerdir. Kudret olmaksızın eylem, hayat olmaksızın da kudret vücuda gelmez. Hayatın sübutu ancak bu kudrete bağlı olarak gerçekleşen iradî/istemli eylemlerin varlığı ile bilinir.⁷⁷

Sonra kudretin varlığı her ne kadar hayat olmaksızın düşünülemezse de hayatın mevcudiyeti kudret olmadan da tasavvur edilebilir. Allah ölüde bir hayatı kaim kılarken ona herhangi bir kudret bahşetmeyebilir. Bu durumda da ölü, istemli bir eylemi gerçekleştiremez ve kendisindeki hayatın mevcudiyetini idrak edemez. Onun bu durumu tüm vücuduna felç inen kimse gibidir. O da kendisinde kaim olan hayatı idrak edemez, herhangi bir kudrete sahip değildir, bir fiil ortaya koyması beklenemez ve onda herhangi bir belirtisi yoktur. İsalet Allah'tandır.⁷⁸

Hz. Peygamber'e gelip "*Beden içinde ruh olmadığı hâlde kabirde nasıl acı hisseder?*" diye sorulduğunda Hz. Peygamber şu şekilde cevap vermiştir: "*Dişinde ruh olmadığı acı hissetmesindeki gibi acı hisseder.*" Bu cevabı vererek Hz. Peygamber dişin kendine özgü bir ruhu olmaksızın bedenle bitişik (yek vücut) olduğundan dolayı acıyı hisseceğinin üzerinde durmuştur. Kişinin ruhu cesediyle birlikte olduğu ve ceset acı duyduğunda da durum aynıdır. Ölen kimseye nasıl azap edilmesinin mümkün olabileceğine bir açıklık getirdiğimize göre pekâla uygulanmasında herhangi bir problem gözükmemesine rağmen Allah gerçekten böyle bir şeyi diler mi? Cevaben kabir azabının hak olduğuna delil, Allah'ın, "*Onlara iki kez azap ederiz, sonra büyük azap için döndürülürler*"⁷⁹ âyeti gayet açık ve nettir. Burada Allah, 'merreteyn/iki kere' lafzıyla, dünyadaki ve âhîretteki azabı kastetmiştir. Çünkü âyette Allah "*Büyük azap için döndürülürler*"⁸⁰, yani 'kıyâmetteki azaba

⁷⁴ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 366.

⁷⁵ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 366.

⁷⁶ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 366.

⁷⁷ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 366.

⁷⁸ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 367.

⁷⁹ Tevbe, 9/101.

⁸⁰ Tevbe, 9/101.

döndürülürler’ diye özellikle ifade etmiştir.⁸¹ Nasslar doğrultusunda kişinin ilk olarak azaba çekildiği yer şüphesiz kabirdir. Üstelik bu azap asıl büyük olan azaba hazırlık mahiyetindedir.

Aynı şekilde Allah’ın, Kur’ân’ı Kerîm’de bahsettiği “*O ateş ki ona sabah ve akşam sunulurlar*” âyeti de kabir azabının varlığına ilişkin kanıtlardan yalnızca birisidir. “Rivâyete göre, Ebu Hanîfe (öl. 150/767), oğlu Hammad’a (öl. 120/738) kabir azabını sormuş. “*Kabir azabı haktır*” cevabını alınca, “*Hangi delille bunu söylüyorsun?*” demiş, o da Allah’ın, “*Gerçek şu ki zulüm işlemeye şartlanmış olanları, öteki dünyada korkunç bir azap beklemektedir, ama çoğu bunun farkında değil.*”⁸² sözünde “*kabir azabı kastedilmektedir*” cevabını vermiştir.⁸³

Ölüm öncesi yaşamda beden ister ruhla birlikte olsun ister ölüm sonrası yaşamda ruh bedende ayrı bir konumda olsun her iki ihtimalde de ruh cesetten dolayı acıyı hissedecektir. Kabir azabı hususunda iki farklı görüş bulunmaktadır. İlk olarak sorumluluklarının bilincinde olup yerine getiren kimselere herhangi bir azap uygulanmayacaktır. Yalnızca kabir o kişiyi sıkıştırarak ve bundan dolayı da korkarak tedirginlik yaşayacaktır. Kabrin o kimseyi sıkıştırmasının nedeni ise kendisine verilmiş olan nimetlere/rızıklara şükrünün çokça az oluşudur. İkinci görüş ise, kâfirleri, âsileri ve yaşantısında İslâmî kaideleri umursamayanları/uygulamayanları kabir azabı ve kabrin o kimseleri sıkıştırması asla kaçamayacakları büyük bir azabın sadece ön habercisi olacaktır. Yalnızca cuma günü ve gecesi azab üzerlerinden kaldırılacaktır. Sonrasında bir daha kendilerine kıyâmete kadar azab edilmez. Kişi cuma günü veya o gece ölürse bir saatliğine kabir sıkıştırır ve azab görür. Akabinde yine kıyâmete kadar azaba uğratılmaz.⁸⁴

Kabirde ruh ve ceset bir aradadır. Beden toprağa karışsa bile ruh bedeni terk etmez o toprakla bir olur bütünleşir ve acıyı hisseder. Bu düşünceye Hz. Peygamber’in Hz. Aişe’ye (öl. 58/678) “*Kabir seni sıkıştırdığında ve Münker-Nekir’in hesap soracağı esnada senin hâlin nasıl olacak?*” diye sorduktan sonra şöyle buyurmuştur: “*Ya Hümeýra şüphesiz kabrin sıkıştırması ananın çocuğunun ayağını sıkması gibidir. Münker-Nekir meleklerinin soru sorması da; göz kamaştığı zaman ona sürme çekmek gibidir.*”⁸⁵ hadisesi delil olarak gösterilebilir.

Hz. Peygamber, “*Kabir azabının nedenleri üçtür: Üçte biri gıybetten, üçte biri çekiştirmeden, üçte biri de idrardandır.*” buyurmaktadır. Özellikle de idrar noktasında dikkatli olunmasını istemiştir çünkü yaygın olarak kabir azabı bu yüzdendir. Ayrıca Hz. Peygamber bir mecliste, “*Kabir cennet bahçelerinden bir bahçe ve cehennem çukurlarından bir çukurdur. Cennet bahçesinde lezzet ve rahatlık vardır. Cehennem çukuru da sıkıntı ve zorluk mekânıdır*” buyurmuştur. Yukarıda da değindiğimiz kabirde ödül ve cezanın varlığını kanıtlar nitelikte olan bu hadis aynı zamanda bunların hak olduğuna işaret etmektedir. Bu durumdan yalnızca Müslümanlar değil tüm insanlık sorumludur.⁸⁶

Yüce Allah’ın istediği kimseye nimetlerinden faydalandırmak, ikramda bulunmak yahut azâb etmek için hayat verdiğine delil olarak ise “*Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma! Bilâkis onlar diridirler; Allah’ın, lütuf ve kereminden kendilerine verdikleriyle*

⁸¹ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 122-123.

⁸² Tûr, 52/47.

⁸³ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 123.

⁸⁴ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 122.

⁸⁵ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 122.

⁸⁶ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 123.

sevinçli bir hâlde Rableri yanında rızıklara mazhar olmaktadır. Arkalarından gelecek ve henüz kendilerine katılmamış olan şehit kardeşlerine de hiçbir keder ve korku bulunmadığı müjdesinin sevincini duymaktadırlar."⁸⁷ âyeti ile "Allah yolunda öldürülenler için "ölüler" demeyin. Hayır, onlar diridirler, fakat siz bilemezsiniz."⁸⁸ âyetini gösterebiliriz. İnsanların anlayamadığı veya zanda buldukları bilgilerin geçerliliğinin olmadığı ve o kimselerin (şehitlerin) yaşamlarının kendilerine geri verildiğinin ve onlar Rableri huzurunda çeşitli nimetlerle rızıklandırıldığı üzerinde durulmaktadır.⁸⁹ Rızıklandırmadan kastın ne olduğunun detaylı bir bilgisi verilmemiş olsa da âyette açıkça yaşam verildikten sonra uygulandığı göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Allah ikramda bulunup hoşnut kılacağı kimseye de azaba uğratacağı kimseye de ölüm sonrası yaşamında hayat bahşedeceği açıkça görülmektedir.

Kabir azabı aklî olarak şöyle desteklenebilir: Bir kimse uyuduğunda farkında olmasa da ruh bedenle beraberdir. Nasıl ki herhangi bir rüya kişinin rahatlamasına, acı duymasına, konuşmasına, ağlamasına imkân sunuyor ve üstelik kişi bütün bu olayları bizzat kendisi tecrübe edebilmektedir. Bu haller uykuda ruh ile beden bütünlüğü olduğundan dolayı hissedilebilmektedir. Uyku da küçük ölüm olarak görüldüğünden dolayı kişi öldükten sonra huzur bulması, rahatlaması veya azap görmesi, acı duyması mümkün gözükmemektedir. Bunun kararını verecek olan yalnızca Allah'tır. O her şeyi hakkıyla bilendir.⁹⁰ Ayrıca Fahreddin er-Razî'de (öl. 606/1210) bu görüşü desteklemektedir.

4.3. Ebu'l-Mu'în en-Neseî'ye göre Şefâat

Sözlükte, "tek olan bir şeyi dengi veya benzeriyle çift hâle getirmek; birinin önüne düşüp işini görmeye çalışmak, işinin görülmesi için birinin aracılığını istemek" anlamlarındaki "şef" kökünden türeyen şefâat, "suçunun bağışlanması veya dileğinin yerine getirilmesi için birine aracılık etme" mânasına gelmektedir.⁹¹

Dinî terim olarak, "kıyâmet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların mü'minlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması" anlamında kullanılır. Şâfi ve şefî, "aracılık eden, şefâatte bulunan" demektir.⁹²

Neseî'ye göre şefâat en öncelikli konuların başında gelmektedir. Neseî, Allah'ın sonsuz rahmetiyle ve fazlıyla şefâatinin büyük günah işleyenlere (mürtekeb-i kebîre) dahi olabileceğini savunmaktadır. Bu bağışlama da Allah'a ait olan her iş gibi şüphesiz bir hikmeti barındıracaktır. Neseî, bu bağışlanmanın Allah'ın izniyle resullerin, nebilerin veya ihlaslı seçkin mü'min kimselerin aracılığıyla gerçekleşebilmesinin de mümkün olduğunu düşünmektedir.⁹³ Hz. Peygamber'in buyurduğu üzere "Ben şefâatimi ümmetimden büyük günah işleyenlere sakladım." ve "Şefâatim ümmetimden büyük günah işleyen kimseler içindir." hadisleri birden fazla yol ve farklı lafızlarla aktarılarak meşhur ve mütevâtir haber seviyesine ulaşmıştır. Hadislerden yola çıkarak büyük günah işleyen kimselerinde Allah'ın

⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/169.

⁸⁸ Bakara, 2/153.

⁸⁹ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 367.

⁹⁰ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 122.

⁹¹ Ebu Kâsım Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, nşr.: Kahraman Yay., İstanbul, 1986, "şfa" md.; Lisânü'l-'Arab, "şfa" md.

⁹² TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 411.

⁹³ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397.

dilemesi/izin vermesi sonucunda şefâate mahzar olabilecekleri netlik kazanmıştır.⁹⁴ Şefâatin kesinlik kazanmasına neden olan başka bir delilde Kur'ân'ın bazı kimselere şefâatin fayda vermeyeceğini anlatırken, Allah'ın dilediği bazı kimselerin bundan istisnâ edilmiş olmasını ifade etmesidir. Öyle ki bu durum Kur'ân'da: "O gün, Rahmân'ın izin verdiği ve sözünden hoşnut olduğu kimseler müstesna- şefâatin bir yararı olmaz."⁹⁵ âyetiyle netlik kazanmıştır.

Neseff'ye göre şefâat herkes tarafından gerçekleştirilebilecek basit bir uygulama değildir. Şefâat edecek her kim olursa olsun Allah'ın izin verdiği takdirde şefâat edebilecek kudreti kendisinde bulacaktır. Allah'ın izni dışında bir şefâatten bahsetmek mümkün değildir. İslâm dininde şefâat haktır.⁹⁶ Nitekim Allah Kur'ân'da bu hususa şöyle değinmiştir: "O'nun izni olmadıkça katında hiçbir kimse şefâat edemez."⁹⁷ Neseff'ye göre şefâat edilecek olan kimselerin bazılarının hiç cehenneme girmeden ve cezalandırılmadan şefâat izni verilebileceği gibi, cezasının bir kısmını çektikten sonra tamamlanmadan da şefâat izni verilebilir.⁹⁸ Peygamberlere ve evliyalara şefâat izni verilmesi ise Allah'ın rahmeti ve fazlındandır.⁹⁹ Batıl olan düşünce ise, şefâatin haksız bir ayrımcılık veya torpil olarak yorumlanması kısmıdır.

Neseff, Kur'ân'da geçen "Kim de Allah'a ve elçisine isyan eder ve onun koyduğu sınırları ihlal ederse, onu içinde yerleşip kalacağı ateşe atacaktır ve onu alçaltıcı bir azap beklemektedir."¹⁰⁰ âyetindeki Allah'ın belirlediği sınırları aşanları "kâfirler" olarak tespit etmiştir.¹⁰¹ Aynı şekilde "Ey imân edenler, hiçbir alış-verişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefâatin olmadığı kıyâmet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda infak ediniz. Kâfirler ki onlar zalimlerin ta kendileridirler."¹⁰² âyetlerini de delil olarak kabul eden Neseff, "zalimler"den kastın "kâfir" ve "müşrik" kimseler olduğunu ayrıca Neseff'ye göre şefâate erişemeyecek olanlar bu kimselerdir.

Neseff, herkesin şefâate erişebileceğini düşünmemektedir. Allah kimi insanlar için şefâate izin verilmeyebilir ve günahlarının cezasını tamamen çekene kadar da o kişilere azap edilebilir. Bu duruma mâni olabilecek herhangi bir güç yoktur. Sonsuzluğun hâkim olduğu bir âhîret yaşantısına dair ebedî cennet ve cehennem yaşantısı bizlere bu olasılıkların hepsinin nasslarla tescillendiğini ve gerçekleşebileceğini göstermektedir.¹⁰³

Neseff, şefâate bakış açısını nasslarla desteklese de bu yüce makama kimlerin erişip kimlerin mahrum kalacağı noktasında kesin bir bilgi paylaşmaktan uzak durduğunu, bunun hakikatinin sadece Allah'a ait olduğunu belirtmiştir. Fakat Neseff Kur'ân'da geçen, "Allah kendisine şirk koşulmasını başışlamaz, bunun dışındaki günahları dilediği/dileyen kimseler için başışlar..."¹⁰⁴ âyetinden hareketle Allah'a şirk koşulması dışında kalan bütün günahların

⁹⁴ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 398-401; Ebu Davud, "Sünnet", 21; Tirmîzî, "Kıyâmet", 11; İbn Mace, "Zühd", 37.

⁹⁵ Tâhâ, 20/109.

⁹⁶ Neseff, *Bahru'l-Kelâm*, s. 114.

⁹⁷ Bakara, 2/255.

⁹⁸ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 402.

⁹⁹ Neseff, *Bahru'l-Kelâm*, s. 114.

¹⁰⁰ Nisâ, 4/14.

¹⁰¹ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 157.

¹⁰² Bakara, 2/254.

¹⁰³ Neseff, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 403.

¹⁰⁴ Nisâ, 4/116.

Allah'ın dilemesi sonucunda affedilebilmesinin mümkün olduğu kanaatindedir.¹⁰⁵ Ayrıca Neseî, ebedî olmaksızın mü'min bir kimseye yapmış olduğu kötü fiiller doğrultusunda ceza verilebileceğini hem aklî hem de naklî olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁰⁶ Aynı zamanda bu Allah'ın adaletinin de bir tecellisi olarak değerlendirilmektedir.

4.3.1. Ebu'l-Mu'în en-Neseî'nin Farklı Fırkaların Şefâat Hakkındaki Görüşlerine İtirazları

Mu'tezîle'ye göre kâfir kimseler gibi büyük günah işlemiş olan Müslümanlarında şefâat yoluyla veya şefâat dışında farklı bir yolla bağışlanması mümkün değildir. Mu'tezîle'ye göre "*Rasulullâh'ın şefâatini uman sâlih Müslümanlar fâsık olmaktan kaçınırlar çünkü fâsığın şefâate mazhar olamayacağı sabittir.*"¹⁰⁷ Mu'tezîle'nin şefâatle ilgili beyan ettikleri bu görüşe Neseî, nasların ortaya koyduğu deliller doğrultusunda haklı olarak karşı çıkmaktadır. Mu'tezîle'nin bu konuda delil olarak kabul ettiği âyetleri Neseî şu şekilde yorumlamaktadır:

"Onlar Allah'ın razı olduklarından başkasına şefâat edemezler"¹⁰⁸ iddiasına cevap olarak, "*Artık şefâat edenlerin şefâati onlara bir fayda sağlamaz*"¹⁰⁹ âyetini delil olarak zikrederek, şefâate erişemeyecek olanların kâfirler olduğunu savunmuştur. Nitekim fâsıklar ve zalimler, Allah'ın razı olduğu insanlar değildir.¹¹⁰ Ayrıca tüm müminler Allah'ın razı olduğu kullardır. İmân eden, Allah'a itaat edip Allah'ı hoşnut edecek sâlih amel yapanlardan hiçbiri, Allah'ın razı olduğu kimseler zümresinden çıkmaz. Bu nedenle Neseî hata yaparak büyük günah işleyen kimselere de şefâat edilebilmesinin mümkün olduğunu düşünmektedir.¹¹¹ Ayrıca "*Eğer kâfirlerden başkası için de şefâat olmasaydı bu âyet "kâfir" lafzıyla tahsis edilmezdi.*" diğer grupların da şefâate erişemeyeceğini zikrederdi.¹¹²

"*Yaklaşan gün konusunda onları uyar; çünkü dehşet içinde yutkunurlarken yürekleri ağızlarına gelmiş olacak; zalimlerin ne bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefâatçisi olacaktır.*"¹¹³ âyetinde ise bahsedilen insan hayatına kastetmiş biri zalimdir.¹¹⁴ Burada kâfirlerden ve müşriklerden bahsedilmektedir. Çünkü burada mutlak olarak zalim ifadesi geçmektedir. Bu ifade Neseî'ye göre hiçbir şekilde adaleti gözetmeyen (imân etmeyen) kâfirlerden bahsetmektedir; ancak imân etmiş, birtakım sâlih ameller işleyen bir mümin mutlak zalim olarak isimlendirilemez.¹¹⁵

"*Arşı yüklenenler ile onun çevresinde bulunanlar Rabblerini hamd ile tesbih ederler, O'na imân ederler ve mü'minlerin bağışlanmasını dilerler: "Ey Rabbimiz! Sen, rahmetin ve ilminle her şeyi kuşattın. Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla, onları cehennem azabından koru!"*"¹¹⁶ âyetinde ise Neseî meleklerin cenneti hak edenler için Allah'a dua ettiklerini düşünmektedir. Neseî'ye göre bu zümre dışındakiler için böyle bir istekte

¹⁰⁵ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 379-380.

¹⁰⁶ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 378-379.

¹⁰⁷ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397.

¹⁰⁸ Enbiyâ, 21/28.

¹⁰⁹ Müddesir, 74/48.

¹¹⁰ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397.

¹¹¹ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 399.

¹¹² Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397-398.

¹¹³ Mü'min, 40/18.

¹¹⁴ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397.

¹¹⁵ Neseî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 399.

¹¹⁶ Mü'min, 40/7.

bulunulması caiz değildir. Allah'a "Düşmanlarını dostun kıl, cehennem ashabını cennet ehli kıl, dediğinin aksini yap ve hikmetinin gereğini değiştir" tarzında bir taleple el açıp yalvarmak asla söz konusu olamaz. Ayrıca adalet sahibi olan Allah, kendisini inkâr edenleri, düşmanlık edenleri ve şeytani rehber edinenleri neden ödüllendirsin. Bu mantık doğrultusunda Neseffî hiçbir peygamberin Allah'ı inkâr edenlerle dostluk etmediğini düşünmektedir.¹¹⁷

Neseffî, "Tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla..." âyetinin ise, 'şirkten dönenleri bağışla' anlamında olduğunu belirtmiştir. "Yolundan gidenleri" sözünün dalalet ettiği gibi 'işledikleri günahlar olmasına rağmen onları bağışla' demektir ki bu da büyük günahları işlerken de imân üzere olduklarını gösterir.¹¹⁸

Mu'tezile şefâatin büyük günah işleyenlere de olabileceği düşüncesi insanların rahatlıkla günah işlemelerine sebebiyet verdiğini ve bununla batıl olduğunu düşünmektedir.¹¹⁹ Fakat Neseffî bu şekilde yorum yapan Mu'tezile'nin görüşlerine göre tövbe edenlerin tövbelerinin kabulüne Allah'ı mecbur etmelerini örnek vererek, o halde insanları daha çok günaha teşvik ettiklerini ifade ederek eleştirmiştir. Üstelik Mu'tezile'nin bu düşüncesi başka gruplarca Hıristiyanlıktaki günah çıkarmak gibi de algılanmaya/yorumlanmaya müsaittir. Neseffî'ye göre şefâatin varlığı ve delilli ispatı insanları asla günaha teşvik etmez. Nedeni ise, günahkâr olan herhangi bir kimsenin şefâate erişebileceğinin hiçbir garantisi yoktur. Bu bilgiye sahip olan varlık yalnızca Allah'tır. Ayrıca kimsenin yaşantısı boyunca bu ahvâli tecrübe etmesi mümkün değildir. Kişi ancak tövbe etmeye güç yetirir. Doğru olan da budur ki, bu yolla sahibini küfre düşüren umutsuzluk ve ye's engellenmiş olur. İnananlar için hep bir ümit kapısı varlığını korur ve ihlaslı kullar için Allah'ın merhametiyle karşılaşmak umulur.¹²⁰

4.4. Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'ye göre Cennet ve Cehennem

"Cennet", örtmek, gizlemek anlamındaki "cenn" kökünden isim olup "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" mânasına gelir. Bütün dinî inanışlarda mü'min kimselerin gerçek anlamda huzura, saadete ve mutluluğa erişecekleri yer olarak bilinmektedir. Neseffî'ye göre peygamberlerin tebliğ ettiğiyle uyararak imân edip, sorumluluklarını yerine getiren saf, temiz ve ibadet ehli olan Müslümanlar için hazırlanmış bir huzur ve saadet yurdu.¹²¹

Allah, Kur'ân'da muttakiler için yer ve gök genişliğinde bir cennet yarattığını muştulamıştır: "Rabbimizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın!"¹²² Yine, Kur'ân'da "Bunu yapamazsanız- ki asla yapamayacaksınız- yakıtı insanlar ve taş olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır. İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver. Onlara cennetteki meyvelerden biri rızık olarak her sunulduğunda, "Bu daha önce de bize rızık olarak verilendir" derler. O kendilerine, benzer şekilde verilmiştir."¹²³ âyeti kâfirlerin bu ateşten herhangi bir kaçışlarının

¹¹⁷ Neseffî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 397.

¹¹⁸ Neseffî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 399-400.

¹¹⁹ Neseffî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 398.

¹²⁰ Neseffî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 402.

¹²¹ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, 1927, s. 93; M. Süreyya Şahin, "Cennet", TDV, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, VII, 1993, C. 7, s. 374.

¹²² Âli İmrân, 3/133.

¹²³ Bakara, 2/24-25.

olmayacağını açıkça belirtmekte ve o kimseleri uyarırken salih amel işleyenlerinde ödüllendirileceği cennetler tasvir edilmektedir. Neseî'ye göre bu âyetler doğrultusunda emir ve yasaklardan sorumlu olan kimselerin yaptıklarının veya yapacaklarının karşılığını alabilmeleri için cennet ve cehennem yaratılmıştır. Hiçbir zaman diliminde de yok olması mümkün değildir. Çünkü artık Kur'ân'ın da ifade ettiği üzere sonsuz bir yaşam söz konusudur.¹²⁴ Neseî'ye göre, cennet ve cehennem hayatı, ödüllerin yahut cezaların verileceği yer olması münasebetiyle sonunun olmaması gerektiğini ifade etmektedir.¹²⁵

Mâtürîdî kelâmcılara göre cennet, ağaçlar, dallar ve her çeşit bitkiye ev sahipliği yapan ve bu bitkilerle çevrili olan bahçe olarak değerlendirilmektedir. Kur'ân'da Hz. Âdem kıssasında geçen "...oradan dilediğiniz yerden yiye!"¹²⁶ ve "...çeşit çeşit ve emsalsiz nimetler bulunur."¹²⁷, "...her meyveden farklı türler bulunur."¹²⁸ meâlindeki âyetler de cennet adı verilen yurttaki habitat ve ürün çeşitliliğinin bolluğuna delil teşkil etmektedir.¹²⁹

Kur'ân'da başka bir âyette cennet sonsuz bir yaşamın kurulacağı ve barınılacak yurt olarak tanımlanmıştır.¹³⁰ Allah, "Allah'a itaatsizlikten sakınanlar için de cennet, iyice yakınlarına getirilecek. Ve kendilerine şöyle denecektir: "İşte sizlere; daima Allah'a yönelen, O'nu aklından çıkarmayan, görmediği hâlde Rahmân'dan çekinen ve tamamen Rabbine dönük bir kalp ile gelen kimseye vaad edilen cennet! Oraya esenlikle girin, bu sonsuza kadar sürecek gündür."¹³¹ meâlindeki âyette buyurduğu üzere sonsuz bir yaşamın tesis edileceğinden hiç şüphe yoktur.

"Rabbînin huzurundan korkan kimse için çifte cennet vardır."¹³²

"Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır."¹³³

Âyetler ışığında İbn Abbâs'tan gelen rivâyete göre ilk iki cennetin 'Firdevs' ve 'Adn', ikinci iki cennetin de 'Na'im' ve 'Me'vâ' cennetleri olduğu düşünülmektedir. Mâtürîdî'de bahsi geçen dört cennetin müjdelenerek muttakîlere ait olduğunu belirtmektedir. Lakin Mâtürîdî, dört ayrı cennetten ve isimlerinden hareketle özü itibariyle anlam bütünlüğünün olduğunu ifade etmektedir. Yani aslında bu İmâm Mâtürîdî'ye göre tek bir cennetin olduğunu belirtmektedir.¹³⁴ İhtilafı olarak ayrı ayrı cennete verilen isimlerin, cennet ile ilgili farklı yönlerinin varlığına delalet ettiği düşünülmektedir.

"Cehennem", derin kuyu, azaba müstahak olan kâfirlerin ve günahkâr kimselerin cezalandırılacakları ve azap görecekleri ateşin veya yerin adı olarak nitelendirilmektedir.¹³⁵ Azap yeri olan ateşin özel ismi olarak da adlandırabileceğimiz cehennem, Kur'ân'da

¹²⁴ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 119; Kurtubî, XV, 268-269; Şevkânî, IV, s. 544; Kâf, 50/31-34.

¹²⁵ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 103.

¹²⁶ Bakara, 2/35.

¹²⁷ Rahmân, 55/48.

¹²⁸ Rahmân, 55/52.

¹²⁹ Ebu Mansûr Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005), 11a.

¹³⁰ Salime Leyla Gürkan, "Yahudi ve İslâm Kutsal Metinlerinde İnsanın Yaratılışı ve Cennetten Düşüş", İslâm Araştırmaları Dergisi, sayı: 9, 2003, 4.

¹³¹ Kâf, 50/31-34.

¹³² Rahmân, 55/46.

¹³³ Rahmân, 55/62.

¹³⁴ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 388a-b., 430a.

¹³⁵ Ömer Faruk Harman, "Cehennem", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 1993, s. 225.; Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, ty., XII, s. 112.

cahîm¹³⁶, hâviye¹³⁷, hutame¹³⁸, lezâ¹³⁹, saîr, sakar¹⁴⁰, mesvâ¹⁴¹, kelimeleriyle ve "azâbu cehennem"¹⁴², "nâru cehennem"¹⁴³ gibi terkiplerle ve daha başka lafızlarla da ifade edilmektedir. Kimi âlimlere göre bunlar, cehennemdeki azap türlerine ve tabakalarına verilen adlardır.¹⁴⁴ Cehennem'in en bilindik göstergesi ateş olması nedeniyle bazen "nâr" kavramı cehennem'in yerine kullanılmaktadır. Şöyle ki Kur'ân'da buna delil olarak, "*Şu kesindir ki münâfıklar cehennem'in (Nârın) en alt katındadırlar.*"¹⁴⁵ âyetinden bahsedebiliriz.

Mürcie'nin iddiasına göre, "*Cehennem ehli oraya girdikleri zaman, sudaki balık gibi durur ve azap görmezler. Ancak mümin ile kâfir arasındaki fark, müminin cennet nimetlerinden yeme ve içme suretiyle yararlanmasıdır ki, bu cehennemlikler için mümkün değildir.*"¹⁴⁶

Neseffî, Mürcie'nin bu tezini doğru olarak kabul etmemiş delil olarak ise Kur'ân'dan âyetler göstermiştir: "*Onlar cehennemde: 'Rabbimiz! Bizi bu azaptan kurtar! Bundan sonra eskiden yaptıklarımızdan farklı iyi şeyler yapacağız' diye feryad ederler*"¹⁴⁷, "*Böylece onlar kendi yaptıklarının kötü meyvelerini tattılar, bu dünyada yaptıklarının sonu yıkım oldu*"¹⁴⁸, "*Ve onlar: 'Ey cehennemi idare eden melek! diye seslenecekler, 'Bırak Rabbin işimizi bitirsin!' Bunun üzerine melek, siz artık bu durumda kalacaksınız!' diye cevap verecek.*"¹⁴⁹ ve onlar, "*Mesajlarımızın doğruluğunu inkârı şartlanmış olanları zamanı geldiğinde ateşe mahkûm edeceğiz ve derileri her yanıp döküldüğünde onları yeni derilerle değiştireceğiz ki azabı tam olarak tadabilsinler.*"¹⁵⁰ âyetlerde de belirtildiği üzere inkârcılar için sonsuz bir cehennem, takva sahibi mü'minler için ebedî bir cennet hayatının varlığı açıkça ifade edilmektedir. Kur'ân'daki âyetlerle Mürcie'nin savunduğu görüşler çeliştiği için savundukları tez çürütülmüştür.¹⁵¹

Cehmiyye (Cebriyye), cennet ehlinin ödüllendirilmesi ve cehennem ehlinin de işlediği günahları nispetinde cezalandırılmasından sonra cennet ve cehennem'in Allah tarafından yok edileceğini düşünmektedir. Hz. Peygamberin "*Cehenneme bir gün gelecek ki*

¹³⁶ Bkz. "Ötekiler, "Onun için bir yapı kurun ve (orada hazırlayacağınız) kuvvetli ateşe atın onu!" dediler." (Sâffât, 37/97).

¹³⁷ Bkz. "Yakıp kavuran bir ateş!" (Kâria, 101/11).

¹³⁸ Bkz. "Uzatılmış direklere bağlı olarak içine hapsedildikleri, yükselip yürekleri saran ateş!" (Hümeze, 104/7-9).

¹³⁹ Bkz. "... Bilinmeli ki o (cehennem) alev alev yanan, derileri kavurup soyan bir ateştir." (Meâric, 70/15).

¹⁴⁰ Bkz. "Ben onu sakara (cehenneme) sokacağım. Sen bilir misin sekar nedir? Bitirir ama yok olmaya da bırakmaz; İnsanları (ateş) kavurur." (Müddessir, 74/26-27-28-29).

¹⁴¹ Bkz. "Onlara, "İçinde ebedî olarak kalacağınız cehennem'in kapılarından girin içeri!" denilecek. (Vaktiyle) ululuk taslamış olanların kalacağı (bu) yer ne kötü!" (Zümer, 39/72); "İçinde ebedî kalmak üzere cehennem kapılarından girin içeri!" Büyüklük taslayanların kalacakları yer ne kötü!" (Mü'min 40/76).

¹⁴² Bkz. "Rabblerini inkâr edenlere cehennem azabı vardır. Orası ne kötü bir varış yeri!" (Mülk 67/6).

¹⁴³ Bkz. "İnkâr edenlere gelince, cehennem ateşi de onlarındır. Ne ölmelerine hükmedilir ki ölsünler ne de cehennem azabından kendileri için bir hafifletme yapılır. İşte inkârcılığa saplanıp kalmış herkesi böyle cezalandırırız." (Fâtır 35/36)

¹⁴⁴ Topaloğlu, "Cehennem", Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, 1993, s. 227-233; Ebu Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Muhammed el-Buhârî el-Halîmî, *el-Minhac fi Şuabi'l-İmân*, thk. Hilmi Muhammed Fude, Darü'l-Fikr, yy., 1979, I, 472.

¹⁴⁵ Nisâ, 4/145.

¹⁴⁶ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 76.

¹⁴⁷ Fâtır, 35/37.

¹⁴⁸ Talâk, 65/9.

¹⁴⁹ Zuhruf, 43/77.

¹⁵⁰ Nisâ, 4/56.

¹⁵¹ Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 76.

rüzgârlar kapıları kapatıp içinde kimse olmayınca, Allah Teâlâ cehenneme tecelli eder." hadisini de delil kabul etmektedirler.¹⁵²

Nesefî'ye göre ise cennet ve cehennemin sonsuzluk yurdu olduğu ile ilgili en ufak bir şüphesi yoktur. Kur'ân'da "Allah, kendi yolunda çarpışırken öldüren ve öldürülen mü'minlerin canlarını ve mallarını, karşılığında cennet vermeye üzere satın almıştır. Bu, Allah'ın Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da yer almış gerçek bir vaadidir. Kim Allah'tan daha fazla sözüne bağlı olabilir!" âyetini delil göstererek böylelikle cennet ehli imânları sonucunda ebedî olarak cenneti, cehennem ehli de inkârları neticesinde ebedî olarak cehennemi satın almışlardır. Nesefî, Cehmiyye'nin delil kabul ettiği hadiste, günahkâr ve âsî olan kimselerin cehennemde cezalarını çektikten sonra cennete girdikleri vakit o bölümde kimsenin kalmayacağından ötürü çöle döneceğini düşünmektedir.¹⁵³

Kur'ân'da geçen, "Kim de bir mü'mini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır."¹⁵⁴ âyetini "birini mü'min olduğu için kasten öldüren" anlamını vermek suretiyle te'vîl etmiştir. Bu davranışı sergileyen kimse, şüphe edilmeksizin kâfirlerden olur ve ebedî olarak cehennemde cezalandırılır.¹⁵⁵

Nesefî'ye göre, kişi işlemiş olduğu günahı helal olarak kabul ederse, o kimse kâfirlerden olur ve onu ebedî bir cehennem azabı beklemektedir. Örnek verilen bu durumu Nesefî, "küfür" ve "şirk" olarak nitelendirir. Küfrün de şirkin de cezası sonsuza dek cehennem hayatıdır. Mu'tezîleye göre ise âyette bildirilen ceza "küfür" cezası değil, "katl" cezasıdır.¹⁵⁶

Mu'tezîle'nin ve Cehmiyye'nin bazı gruplarına göre, Allah şu an için cennet ve cehennemi yaratmamıştır. Delilleri ise cennet ve cehennem ehlini yaratmadan hikmet sahibi olan Allah'ın hikmetine yaraşır bir davranış olmayacağını düşünmektedirler. Ayrıca savundukları başka bir düşünceye göre eğer ki cennet ve cehennem yaratılmış olsaydı, kıyâmette onlarda yok olurdu. Yine bu durum Allah'ın hikmetine yakışan bir husus değildir.¹⁵⁷

Bu konuyla ilgili Hz. Muhammed'in miraç mucizesinde, "Cennette şunları ve şunları, cehennemde de şunları gördüm." hadisi cennet ve cehennemin yaratılmış olduğuna delil olarak kabul edilebilir. Eğer ki ifade ettikleri gibi cennet ve cehennem yaratılmamış olsaydı, Allah'ın âyetleriyle Hz. Peygamber'in hadisi çelişen bir manaya sahip olacaktı. Ya Hz. Peygamber ya da Allah haşa yalancı konumunda değerlendirilecektir. Çünkü bu alan ilgili nasslar kesindir. O, mutlak ilim ve kudret sahibi olduğundan her türlü acizlikten münezzehtir.¹⁵⁸ Aynı zamanda Mu'tezîle'nin ve Cehmiyye'nin savunduğu yer ve göğün fena bulmasıyla yok olurdu düşüncelerini Kur'ân açıkça geçersiz kılmıştır: "(O gün) sûra üflenecek, ardından -Allah'ın diledikleri dışında-¹⁵⁹ göklerde ve yerde bulunanların hepsi

¹⁵² Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 105.

¹⁵³ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 105-106.

¹⁵⁴ Nisâ, 4/93.

¹⁵⁵ Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 377-378.

¹⁵⁶ Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille*, II, s. 377-378.

¹⁵⁷ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 119.

¹⁵⁸ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 119.

¹⁵⁹ Nesefî'ye göre bunlar: Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve Azrâil isimli büyük melekler, Rıdvân isimli melek ile arşı taşıyan melekler, Cennet ve Cehennem, Azap melekleri ve Hurilerdir.

düşüp ölecek;"¹⁶⁰ Bu âyette özellikle Allah'ın diledikleri dışındakiler için gerçekleşeceği hususunu göz önünde bulundurmamak gerekmektedir.

Neseffî'ye göre, yedi şey asla yok olmaz. Bunlar: "Arş"¹⁶¹, "Kürsü"¹⁶², "Levh"¹⁶³, "Kalem"¹⁶⁴, içindekilerle beraber "Cennet"¹⁶⁵, "Cehennem"¹⁶⁶ ve "Ruhlar"¹⁶⁷dir.

4.5. Ebu'l-Mu'în en-Neseffî'ye göre Allah'ın Görülmesi (Ru'yetullâh)

Neseffî'ye göre Allah'ın zatını görmek mümkündür. Aynı zamanda birazdan değineceğimiz noktalarda da görüldüğü üzere Neseffî'ye göre bu husus hem aklî¹⁶⁸ hem de naklî delillerle sabittir. Ayrıca mü'min kimselerin ölüm sonrası yaşamlarında ödül olarak Allah'ı göreceklerine dair naklî delillerde bulunmaktadır. Fakat Neseffî, Allah'a herhangi bir yön, mekân tayin edilemez olduğunu ifade ederken görme ışınları ulaşmaksızın¹⁶⁹ arasında uzaklık bulunmaksızın ve diğer bütün yaratılmışlık özelliği barındırmayan anlamlardan arınmış olarak görüleceği kanaatindedir. Böylelikle hiçbir yaratılmış olan varlıkla, Allah'ın zatına özgü özelliklerin denk tutulamayacağını ifade etmek istemiştir.¹⁷⁰

Neseffî, Ehl-i Sünnet kelâmcılarının bu konudaki delillerini maddeler hâlinde sıralamaktadır:

1- Hz. Mûsâ'nın Tûr dağında "*Rabbim, bana görün, sana bakayım*"¹⁷¹ diyerek Rabbinden O'nu görmeyi istemesidir. Hz. Mûsâ imkânsız olan bir şeyi Allah'tan neden istesin ki, ayrıca bu onun hakkında bilgisiz olduğunu düşündürür ki bu kötü bir zandır. Hâliyle Hz. Mûsâ'nın bu talebi neticesinde Allah'ı görmenin gerçek olduğunun kanıtıdır. Neseffî'ye göre Allah'ın görüleceğini inkâr eden kimse, Hz. Musa'nın Allah'ı tanımadığı düşüncesine de sahip olduğunu ifade eder. Çünkü Hz. Musa Allah hakkında imkânsız olan bir şeyi mümkün diye düşünüp talep etmektedir. Bu düşüncüyü savunan kimse de zaten kâfir olmuştur. Ayrıca Allah peygamberinin ümidini kırmamış ve anlaması için, görebilmesini dağın yerinde durması şeklinde bir şarta bağlamıştır.¹⁷² Zira Kur'ân'da Allah şöyle buyurmaktadır: "*Şayet biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirmiş olsaydık, onu Allah korkusundan titremiş ve paramparça olmuş görürdün. İşte bu misalleri insanlar düşünsünler*

¹⁶⁰ Zümer, 39/68.

¹⁶¹ Arş, Kur'ân ve hadislerde ilâhî hükümlerlik ve taht anlamında kullanılan bir terim olup, Allah hakkında yükseklik, yücelik, üstünlük gibi manaları içermektedir. Öz bir tanımla Allah'ın hükümlerlik ve egemenliğini ifade etmektedir.

¹⁶² Kürsi, Kur'ân ve hadis verilerine göre ilâhî hükümlerliği ifade eden bir terim olup, tanrısal ilim yanında hâkimiyet, yücelik ve büyüklüğü anlatan, maddi bir varlığa tekabül etmeyen kavramdır.

¹⁶³ Levh kelimesi daha çok 'Levh-i Mahfuz' şeklinde kullanılmaktadır. Bu ise, varlık ve olgulara ilişkin ilâhî ilim ve takdirin kayıtlı bulunduğu kitap anlamına gelmektedir. Levh-i Mahfuz gayp âlemine ait bir terim olup, mahiyeti bilinmemektedir.

¹⁶⁴ Burada Kalem, ilâhî boyutla bağlantılı bütün nesne ve olayların kaydedilmesini sağlayan araç anlamındadır.

¹⁶⁵ Bkz. "*Allah onlardan razı, onlar da Allah'tan razı oldular. Allah onlara içlerinden ırmaklar akan cennetler hazırladı. Onlar oraya ebedî kalmak üzere gireceklerdir.*" (Tevbe 9/100).

¹⁶⁶ Bkz. "*İnkâr edip zulmedenleri Allah affedecek değil. Onları cehennem yolundan başka bir yola çıkaracak da değil. Onlar cehennemde ebedî kalacaklardır. Bu da Allah'a göre çok kolaydır.*" (Nisa 4/168-169).

¹⁶⁷ Bkz. "*Onun şeklini tamamladığım ve ona ruhumdan üflediğim vakit siz de hemen onun için secdeye kapanın.*" Âyetten hareketle yüce Allah Hz. Âdem'e kendi ruhundan üflediğini buyurmaktadır. Bu nedenledir ki Allah'a ait olan herhangi bir şeyin sonunun olması da beklenemez. (Hicr 15/29).

¹⁶⁸ Hz. Musa'nın Allah'ı görme talebinde bulunması gibi.

¹⁶⁹ O dönemde görmenin gözden çıkan ışınlarla gerçekleştiği düşünüldüğü için böyle bir ifade kullanılmıştır.

¹⁷⁰ Neseffî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s.61; Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 51.

¹⁷¹ A'râf, 7/143.

¹⁷² Neseffî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s. 61-62; Neseffî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 49-50.

diye veriyoruz."¹⁷³ meâlinde görüldüğü üzere Kur'ân bir dağa indirildiğinde paramparça olurken, aynı Kur'ân insanlara indirilmiştir. Bu minvalde insanın dağdan daha dirençli olduğu ortaya çıkmaktadır.

2- Allah, âhîret yurdunda bunu mü'min kimselere ödül olarak va'd etmiştir. Öyle ki Kur'ân'da: "Yüzler var ki o gün ışıl ışıl parlar, Rabblerine bakıp-durur."¹⁷⁴ buyurulmuştur. Yüze nispet edilen bakış "ila" edatı ile geçişli kullanıldığında ancak göz ile bakma olabilir.¹⁷⁵ "Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, dürüst ve erdemli davranışlar ortaya koysun"¹⁷⁶ Cennet ehlinin Allah'ı görmeyi arzulayıp görememesi hâlinde Kur'ân âyetlerinin bir çelişki barındırdığı düşüncesi ortaya çıkacaktır ki bu mümkün değildir. Yine Hz. Peygamber'e Allah'ın âhîrette görülmesiyle ilgili nispet edilen rivâyetler vardır: "Siz dolunayı görür gibi Rabbinizi göreceksiniz. O'nu görmekte sıkıntı ve izdihâm yaşamazsınız."¹⁷⁷ Mu'tezîle'nin aksine miraç mucizesiyle ilgili İbn Mesûd'un (öl. 32/652-53) rivâyetine göre Rasulullâh'a miraç gecesinde "Rabbini gördün mü?" diye sorduğunda, "evet" cevabını almıştır.¹⁷⁸

3- Aksini düşünenlerin delil kabul ettikleri: "...gözler O'nu idrak edemez; O ise bütün gözleri idrak eder"¹⁷⁹ âyeti kanıt olarak değerlendirilmemelidir. Neseî'ye göre bu âyette olumsuz olarak değerlendirilen husus Allah'ı görmenin değil idrak edilemeyeceğinin üzerinedir. İdrak ise görülen nesneye/varlığa her yönüyle ve sınırlarıyla detaylıca hakkında bilgi sahibi olmaktır.¹⁸⁰

4- Ayrıca Neseî'ye göre, Allah görülürse eğer, bu teşbihi mümkün kılar ki böylece görülen diğer varlıklara benzer ifadesini doğru bulmamakla beraber ancak bilgisizlere izaf edilebileceğini ifade etmektedir. Zira âlemde görülen, siyah-beyaz ve hareket-durgun vs. zıt anlamlı kavramların dahi birbirlerine benzemiş olduklarını görürdük. Ru'yet de böyledir.¹⁸¹

Neseî'nin aksine Mu'tezîle, Neccâriyye ve Hâricîler'in bütünü ve Râfızîlerin'den¹⁸² Zeydiyye, akıl açısından, Allah'ı görmenin imkânsız olduğunu gösterecek delillerin var olduğunu iddia ederler.¹⁸³ Delillerine göre, görme duyusu ancak cisimler için geçerlidir. Allah'ta bir cisim olarak düşünülemez. Bu yüzdende görülmez. Aynı zamanda gören ile görünenin arasında bir mesâfe olması gerekir ki görme ışınları ulaşabilsin. Bunların hepsi Allah için imkânsızdır. Aklî delillerine ek olarak naklî delille desteklemektedirler: Kur'ân'da, "Gözler O'nu idrak edemez; O ise bütün gözleri idrak eder."¹⁸⁴ âyeti ve Hz. Ayeş'den gelen rivâyette, Hz. Peygamber'e "Sen Rabbin Miraç gecesinde gördün mü?" sorusuna "hayır" cevabı almasını göstermektedirler.¹⁸⁵

¹⁷³ Haşr, 59/21.

¹⁷⁴ Kıyâmet, 75/22-23.

¹⁷⁵ Neseî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s. 62.

¹⁷⁶ Kehf, 18/110.

¹⁷⁷ Buhari, *Tevhid*, 24; Müslim, *Mesacid*, 37; Ebu Davud, *Sünnet*, 20; Tirmizi, *Sifetü'l-Cennet*, 17; İbni Mace, *Mukaddime*, 13; Ahmed İbni Hanbel, *Müsned*, No: 19211.

¹⁷⁸ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 50.

¹⁷⁹ En'âm, 6/103.

¹⁸⁰ Neseî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s. 62; Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 50.

¹⁸¹ Neseî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s.64.

¹⁸² Burada Râfızîler ifadesi ile Şîa kastedilmektedir.

¹⁸³ Neseî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s.61.

¹⁸⁴ En'âm, 6/103; Neseî, *Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*, s.61.

¹⁸⁵ Neseî, *Bahru'l-Kelâm*, s. 49.

"Ehl-i Sünnet Ru'yetullah'ın caiz olduğu, bunun naklî ve aklî delillerle sabit bulunduğu; âhirette mü'minlerin yüce Allah'ı görmelerinin aklen mümkün, naklen de vacip olduğu görüşündedir."¹⁸⁶

SONUÇ

Allah inancına sahip olan kimselerde genellikle âhîret inancının varlığından da bahsetmek mümkündür. Âhîrete imân etmek aslında gayb'a imân etmektir. Gaybı ise Allah'tan başka kimsenin bilemeyeceğinden dolayı konuyla ilgili bilgiler naslarla sınırlıdır. Âhîrete dair verilen bilgilerin kısıtlı olması nedeniyle her hususu tam anlamıyla açıklamak ve idrak etmek mümkün değildir. Kur'ân'ın ifade ettiği gibi, "Gaybın anahtarları Allah'ın yanındadır; onları O'ndan başkası bilmez." (En'âm, 6/59.) âyetinde bunu kanıtlar niteliktedir. Gayb bilinmeyendir ve bu bilgiler Allah katında bulunmaktadır. Bu bilgilere ise yalnızca Allah erişebilmektedir.

Neseffî, âhîret yaşamını Allah'ın hikmetinin ve adaletinin bir tecellisi olarak değerlendirdiğinden, ölüm sonrası hayatın varlığının da zorunlu olduğuna imân etmektedir. Üstelik bu ayırımın ilk olarak kabirde başladığını düşünmektedir. İnananlarla inanmayanların ölüm sonrası hayatlarında birbirlerine asla denk olamayacaklarını vurgulamıştır. Eşit imkânlar sunulduğu düşünülürse eğer bu durum yaşamı boyunca Allah'ın emirlerine ve yasaklarına riayet etmiş, sorumluluklarının bilincinde olarak yerine getirmiş kimseye zulmetmek ve adaletsiz muamele etmek olarak değerlendirilmesine neden olacaktır. Allah her ikisinden de uzaktır. Bu kabulünü de naslarla dayandırarak temellendirmektedir. Neseffî, şüpheli veya eksik bir imânın olamayacağını zikrederken öte yandan imân edenlerin de mükâfatlarını mutlaka alacaklarını vurgulamaktadır. Kur'ân sıklıkla insanların yaptıkları amellerin olumlu veya olumsuz olarak karşılıklarına çıkacağını ifade etmektedir. Kişi yaptığı her türlü fiil, iş ve eyleminden sorumlu tutulacak ve hesaba çekilecektir: "Kim zerre miktarı hayır yapmışsa onu görür. Kim de zerre miktarı şer işlemişse onu görür." (Zilzâl, 7/8.)

KAYNAKÇA

- Aydın, Ömer. *Türk Kelâm Bilginleri*. İstanbul: İnsan Yayınları. 2004.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar* (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 1991.
- Baloğlu, A. Bülent. "Doğru Bilgi Tanımına Ulaşma Çabası: Ebu'l-Mu 'in en-Neseffî Örneği". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XVIII): 3-20. 2003.
- Bebek, Adil. "Mâtürîdî'nin Kelâm Sisteminde Âhîret İnanç". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XIX). 2000: 4-41.
- Çetinkaya, Bayram. Ali. *İslâm Felsefesi Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları. 2010.
- Doğan, Hüseyin. "İslâm'da Âhîret İnançının Temelleri Üzerine". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (I). 2016: 221-251.
- Gölcük, Şerafeddin. *Kelâm Tarihi*. İstanbul: Kitap Dünyası. 2009.
- Gürkan, Salime. Leyla. "Yahudi ve İslâm Kutsal Metinlerinde İnsan'ın Yaratılışı ve Cennet'ten Düşüş". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, (XI). 2003: 1-48.

---

¹⁸⁶ Neseffî, *Tabsıra*, I, s. 508; *Kitâbü't- Temhîd Li Kavâidit-Tevhîd*, s. 61; Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, TDV, Ankara (1991). s. 263.

- Harman, Ömer. Faruk. "Cehennem" Türkiye *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (VII: 225-226). Ankara: TDV Yayınları. 1993.
- Karagöz, İsmail. *Dini Kavramlar Sözlüğü*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 11 Aralık 2018. <https://kuran.diyaret.gov.tr>.
- Malkoç, Mehmet. "Mâtürîdî'de Âhîret Âlemi İnançının Temellendirilmesi". *Diyanet İlmî Dergi*, (XLVIII-IV). 2012: 07-22.
- Manzûr, İbn. Mukerrem. *Lisânü'l-Arab*. Kahire: y.y. 1990.
- Mâtürîdî, Ebu. Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd* (neşr. Fethullah Huleyf). Beyrut: Dâru'l-Meşrik. 2002.
- Mâtürîdî, Ebu. Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (çev. Bekir Topaloğlu, Ahmet Vanlıoğlu). İstanbul: Mizan Yayınevi. 2005.
- Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *et-Temhîd fî Usûli'd-Dîn* (neşr. Abdulhayy Kâbil). Kahire: Dârü's-Sekâfe. 1987.
- Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tabsîratü'l-edille fî Usûli'd-Dîn*, (çev. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı. 2004.
- Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. "*Kitabu't-Temhîd li Kavaidi't-Tevhîd*" (*Tevhîdin Esasları*). Trc. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık. 2007.
- Neseî, Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Bahru'l-Kelâm (Mâtürîdî Akâidi)*, trc.: Ramazan Biçer, İstanbul: Gelenek Yayıncılık. 2010.
- Özarlan, Selim. "Ebu'l Mu'în en-Neseî'nin İmâmet Anlayışı". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, (XIV). 2001: 423-437.
- Şemseddin, Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İdeal Yayınları. 2012.
- Topaloğlu, Bekir. "Cehennem" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (VII: 227-233). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 1993.
- Toprak, Süleyman. "Mîzân" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (XXX: 211-212). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 2005.
- Yalçın, Ebubekir. "Ebu'l-Mu'în en-Neseî'de Hikmet Kavramı ve Kötülük Problemi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, (X-I). 2019: 35-55.
- Yaltkaya, Mehmet. Şerafeddin. *Türk Kelâmcıları*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası. 1932.
- Yavuz, Yusuf. Şevki. "Neseî" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (XXXII: 568-570). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 2000.
- Yavuz, Yusuf. Şevki. "Azap" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (IV: 302-309). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 1991.
- Yüksel, Emrullah. "Hesap" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. (XVII: 240-242). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 1988.
- Zehebî, M. Ahmed. *el-Müştebih fî esmâ'i'r-ricâl*, Leiden: y.y. 1881.
- Ziriklî, Hayruddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyîn. 2002.